

Examen HAVO

2022

tijdvak 1
vrijdag 20 mei
13.30 - 16.30 uur

economie

Dit examen bestaat uit 29 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 57 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of berekening gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of berekening ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Studeren loont

Voor de economische ontwikkeling van Nederland is het nodig dat jongeren verder studeren. Een studiefinancieringsstelsel bevordert dat het hoger onderwijs voor zo veel mogelijk jongeren toegankelijk is.

- 2p 1 Leg uit dat het de economische groei in Nederland bevordert als jongeren studeren.

Politieke partijen hebben een verschillende kijk op stelsels voor studiefinanciering. Twee politieke partijen doen een voorstel.

- Partij 1 wil naar een stelsel met twee vaste beurzen: een beurs voor thuiswonende studenten en een beurs voor uitwonende studenten. Studenten ontvangen deze beurs maximaal 4 jaar. Studenten hoeven de bedragen niet terug te betalen.
- Partij 2 wil een stelsel met een studielening met vaste rente en inkomensafhankelijke terugbetalingsvoorwaarden. Studenten ontvangen de lening maximaal 4 jaar. De terugbetaling is in maandelijkse termijnen en is afhankelijk van het inkomen. De terugbetalingstermijn is maximaal 20 jaar, ongeacht of het gehele bedrag dan volledig is afbetaald.

Een econoom, Eelke Sanders, bespreekt de voorstellen van de twee partijen. Eelke Sanders vindt dat de overheid bij het studiestelsel van partij 2 een financieel risico loopt als gevolg van asymmetrische informatie.

- 2p 2 Leg uit hoe asymmetrische informatie bij het studiestelsel van partij 2 kan leiden tot een financieel risico voor de overheid.

- 2p 3 Leg uit dat de kans op moral hazard bij het stelsel van partij 1 het grootst is. Betrek beide stelsels in je antwoord.

Mensen met een afgeronde studie zullen naar verwachting meer verdienen en dus meer inkomstenbelasting betalen dan mensen zonder afgeronde studie. Partij 1 wil aantonen dat het stelsel zichzelf op termijn terugbetaalt, en laat onderzoeken hoe groot het verschil in belastingopbrengsten is tussen mensen met en zonder afgeronde studie. Een onderzoeksbureau levert gegevens aan met betrekking tot de gemiddelde inkomens en de inkomensheffing bij die inkomens:

categorie	gemiddeld belastbaar jaarinkomen¹	geschatte gemiddelde belastingheffing	geschatte gemiddelde heffingskorting per jaar¹
Mensen zonder afgeronde studie	€ 28.000	37,10%	€ 5.375
Mensen met afgeronde studie	€ 50.000	41,50%	€ 1.900

noot 1 De inflatie blijft buiten beschouwing.

De belastingopbrengsten worden geschat op basis van gemiddelde belastingtarieven en heffingskortingen zoals die in de tabel bij beide inkomens worden vermeld. De verwachting is dat iemand met een afgeronde studie gemiddeld 40 jaar werkt, en dat iemand zonder afgeronde studie gemiddeld 45 jaar werkt.

- 3p **4** Bereken de extra belastingopbrengsten over het gehele werkzame leven voor een persoon met een afgeronde studie ten opzichte van een persoon zonder afgeronde studie.

Opgave 2 Koko ziet er brood in

Het Nederlandse bedrijf Koko is momenteel de enige fabrikant ter wereld van kokosbrood, een broodbeleg dat alleen in Nederland wordt geconsumeerd. Een paar jaar geleden waren nog zeven bedrijven actief op de Nederlandse afzetmarkt. Koko was op die markt de fabrikant met de grootste afzet en wist daardoor concurrentievoordeel te behalen op de andere aanbieders. Deze aanbieders gingen failliet of werden door Koko overgenomen.

2p 5 Leg uit hoe Koko door zijn bedrijfsomvang een concurrentievoordeel heeft kunnen behalen op de andere aanbieders van kokosbrood.

2p 6 Maak van de onderstaande zinnen een economisch juiste tekst. Voordat Koko zijn concurrenten overnam, was er sprake van ...(1).... Op dit moment spreken we van ...(2).... Door de overnames heeft Koko nu meer marktmacht, en is prijszetter geworden. Bij een prijsverhoging zal het consumentensurplus ...(3)....

Kies uit:

bij (1) monopolistische concurrentie / een oligopolie / een monopolie

bij (2) monopolistische concurrentie / een oligopolie / een monopolie

bij (3) kleiner worden / gelijk blijven / groter worden

Door een misoogst van kokos zijn de grondstofkosten voor kokosbrood met 10 eurocent per pakje kokosbrood gestegen. De algemeen directeur van Koko wil deze kostenstijging volledig doorberekenen.

Koko levert zijn volledige productie van kokosbrood aan twee grote supermarktketens. Koko weet nog steeds winst te behalen, ondanks de marktmacht van de afnemers.

De supermarktketens streven naar maximale winst en overwegen om hun marktmacht als afnemers te gebruiken door met Koko in onderhandeling te gaan over de verhoging van hun inkoopprijs. Als beide supermarktketens ervoor kiezen om met Koko te onderhandelen, zal het resultaat zijn dat Koko de prijs van een pakje kokosbrood met minder dan 10 eurocent verhoogt. Als een van de supermarktketens akkoord gaat met de prijsverhoging van 10 eurocent en als de ander wil onderhandelen, zal Koko uitsluitend leveren aan de supermarktketen die akkoord gaat.

Gebruik bron 1.

2p 7 Toon met behulp van de getallen in de opbrengstenmatrix in bron 1 aan dat er een gevangenendilemma ontstaat voor de beide supermarktketens. Doe het als volgt:

- Leg uit hoe de dominante strategie van elk van de twee partijen tot stand komt.
- Beredeneer vervolgens dat er sprake is van een gevangenendilemma.

De supermarktketens zullen minder pakjes kokosbrood inkopen als hun inkoopprijs is gestegen. De financieel directeur van Koko heeft de verwachte financiële gevolgen uitgewerkt. Hij stelt dat de prijs van een pakje kokosbrood niet met 10 eurocent moet worden verhoogd maar met 5 eurocent.

Gebruik bron 2 bij de volgende drie vragen.

- 2p **8** Toon met een berekening aan dat de vraag naar kokosbrood door supermarkten prijselastisch is.
- 3p **9** Toon met een berekening aan dat Koko de prijs van een pakje kokosbrood met 5 eurocent zou moeten verhogen om maximale winst te behalen.
- 2p **10** Bereken de winst van Koko wanneer de prijs van een pakje kokosbrood voor de supermarkt met 5 eurocent wordt verhoogd.

Opgave 2 Koko ziet er brood in

bron 1 opbrengstenmatrix voor de supermarktketens

		Keten 2	
		Akkoord gaan met 10 cent prijsverhoging	Onderhandelen over lagere prijsverhoging
Keten 1	Akkoord gaan met 10 cent prijsverhoging	(- € 6.000 , - € 6.000)	(- € 2.000 , - € 10.000)
	Onderhandelen over lagere prijsverhoging	(- € 10.000 , - € 2.000)	(- € 3.000 , - € 3.000)

De bedragen geven de verwachte verandering van de winst per maand weer.

bron 2 kosten en opbrengst voor Koko voor en na kostenstijging

	situatie voor kostenstijging van 10 cent	situatie na volledige doorberekening van de kostenstijging van 10 cent
Prijs P per pakje (euro)	1,20	1,30
Afzet Q (x 1 miljoen pakjes)	4,0	3,5
Gemiddelde Variabele Kosten GVK per pakje (euro)	0,40	0,50
Totale Omzet TO (x 1 miljoen euro)	4,8	4,55
Totale Kosten TK (x 1 miljoen euro)	3,6	3,75
Totale Winst TW (x 1 miljoen euro)	1,2	0,8

Hierbij gelden de volgende functies:

$$TK = TCK + GVK \times Q$$

$$GO = P = -0,2Q + 2,0$$

$$MO = -0,4Q + 2,0$$

Met

TCK = Totale Constante Kosten

GO = Gemiddelde Omzet per pakje (euro)

MO = Marginale Omzet (euro)

De variabele kosten zijn **proportioneel** variabel.

Opgave 3 Mag het iets meer zijn?

Uit een rapport over de Nederlandse detailhandel in levensmiddelen:

Er is sprake van schaalvergroting bij supermarkten: de gemiddelde grootte van supermarkten, gemeten in winkelvloeroppervlak, neemt toe. In dezelfde periode is het aantal supermarkten licht gestegen.

Gebruik bovenstaande tekst en bron 1.

- 2p 11 Toon met een berekening aan dat er tussen 2017 en 2020 sprake was van schaalvergroting bij supermarkten.

Gebruik bron 2.

- 2p 12 Hoe blijkt uit bron 2 dat de supermarkten van Albert Heijn in 2018 **gemiddeld** een grotere omzet halen dan de supermarkten die zijn aangesloten bij Superunie?

Marktanalist Daniëlle Dijkstra bespreekt de ontwikkelingen in de levensmiddelenbranche in de periode 2017–2020. De levensmiddelenbranche bestaat – behalve de supermarkten – uit een groot aantal sterk concurrerende levensmiddelenspeciaalzaken. Dijkstra: “We zagen een stijging van de totale afzet van levensmiddelen in de supermarkten van bijna 10%, als gevolg van de hoogconjunctuur. We verwachten dat de afzet van levensmiddelen in speciaalzaken met een ander percentage dan 10% zal stijgen. De levensmiddelen bij speciaalzaken bevinden zich immers in het luxe segment.”

- 3p 13 Leg uit waarom in hoogconjunctuur de afzet van luxe levensmiddelen met een ander percentage zal stijgen dan die van niet-luxe levensmiddelen. Betrek het begrip inkomenselasticiteit in je antwoord.

Opgave 3 Mag het iets meer zijn?

---

bron 1 aantal supermarkten en winkelvloeroppervlak

	2017	2018	2019	2020
aantal supermarkten	6.200	6.331	6.474	6.386
winkelvloeroppervlakte x 1.000 m ²	4.453	4.581	4.675	4.772

bron 2 aantal supermarkten en marktaandelen in 2018

inkooporganisatie	aantal winkels	marktaandeel (in % van de omzet)
Albert Heijn	971	34,7
Superunie	1.700	28,1
Jumbo	626	19,1
Aldi	501	6,8
Lidl	425	10,9
overige supermarkten	30	0,4

Opgave 4 Kiezen voor de oude dag

Het Nederlands pensioenstelsel bestaat uit drie pijlers, die samen de totale uitkering bepalen die iemand ontvangt als hij de pensioengerechtigde leeftijd heeft bereikt. De pijlers zijn:

- 1) het staatspensioen (AOW)
- 2) het bedrijfspensioen
- 3) het individueel opgebouwde pensioen

De tweede pijler, het bedrijfspensioen, wordt opgebouwd voor werknemers in loondienst. Werkgevers en werknemers leggen premie in bij pensioenfondsen, die de premies beleggen. Het stelsel van bedrijfspensioenen staat onder andere onder druk door lage beleggingsrendementen. Als gevolg daarvan zijn de bedrijfspensioenuitkeringen in de periode 2014–2018 gelijk gebleven, terwijl de cao-lonen en de consumentenprijzen in diezelfde periode wel zijn gestegen (zie bron 1).

Gebruik bovenstaande tekst.

- 1p 14 Maak onderstaande redenering economisch juist:
Er is de laatste jaren geen sprake geweest van een waardevast bedrijfspensioen, omdat de ... (1) ... waarde van het bedrijfspensioen niet is meegestegen met de ... (2) ....
Kies uit:
bij (1) nominale / reële
bij (2) cao-lonen / inflatie
- 2p 15 *Gebruik de inleidende tekst en bron 1.*
Toon met een berekening aan dat de koopkracht van de bedrijfspensioenuitkeringen tussen 2014 en 2018 met 4% is gedaald, afgerond op hele procenten.
- 2p 16 Leg uit waarom er bij premie-inleg voor het bedrijfspensioen sprake is van 'ruilen over de tijd' voor de werknemer.

De Sociale Partners (werkgevers- en werknemersorganisaties) werken aan plannen om de premie-inleg voor het bedrijfspensioen flexibeler te verdelen over de werkzame periode: werknemers krijgen keuzevrijheid om de premie-inleg tijdelijk te verhogen of te verlagen. Om hetzelfde eindbedrag te kunnen halen, moet een tijdelijke premieverlaging in een periode gecompenseerd worden door een tijdelijke premieverhoging in een andere periode.

- 2p 17 Licht met een voorbeeld toe dat de keuzevrijheid bij de premie-inleg kan leiden tot keuzes die beter aansluiten bij de levensloop van de deelnemers.

Het plan heeft voordelen, maar er zitten ook risico's aan als de deelnemers niet verplicht kunnen worden om voor een vast eindbedrag te blijven sparen. Uit onderzoek blijkt namelijk dat veel deelnemers dan keuzes maken waarbij ze te weinig pensioen opbouwen. Afhankelijk van het feit of een deelnemer een onder- of overspaarder is, kan een tijdelijke verlaging van de premie-inleg voor het bedrijfspensioen wel of niet risicovol zijn. Om te bepalen of een huishouden tot de onder- of overspaarders behoort, wordt gekeken naar de hoogte van de vervangingsratio.

Underspaarders, overspaarders, gelijksparders en vervangingsratio:

- **Underspaarders** zijn werknemers van wie het besteedbaar inkomen na pensionering naar verwachting¹⁾ lager is dan het besteedbaar inkomen vóór pensionering²⁾.
- **Overspaarders** zijn werknemers van wie het besteedbaar inkomen na pensionering naar verwachting¹⁾ hoger is dan het besteedbaar inkomen vóór pensionering²⁾.
- **Gelijksparders** zijn werknemers van wie het besteedbaar inkomen na pensionering naar verwachting¹⁾ gelijk is aan het besteedbaar inkomen vóór pensionering²⁾.
- **Vervangingsratio** = $\frac{\text{besteedbaar inkomen na pensionering}}{\text{besteedbaar inkomen vóór pensionering}} \times 100\%$

noot 1 De verwachting is gebaseerd op eerder ingelegde premies.

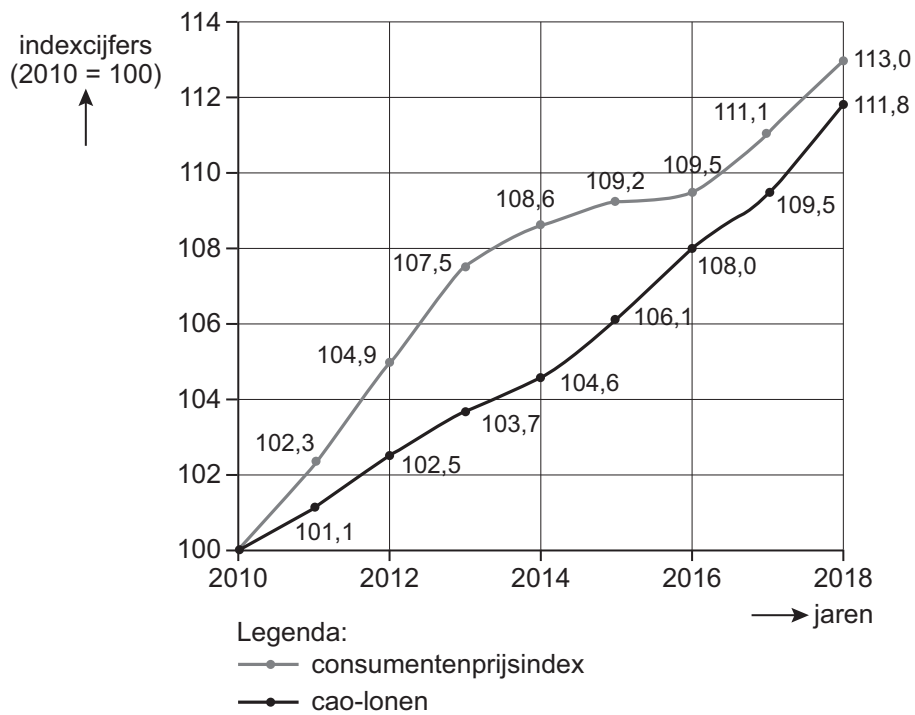
noot 2 Met 'besteedbaar inkomen vóór pensionering' wordt het gemiddelde besteedbare inkomen bedoeld over de gehele periode voor pensionering.

Stel dat een pensioendeelnemer met een besteedbaar inkomen vóór pensionering van € 40.000 een vervangingsratio heeft van 90%.

- 2p 18 Bereken het pensioenbedrag dat deze deelnemer per jaar tekortkomt in vergelijking met een gelijksparder.

Opgave 4 Kiezen voor de oude dag

bron 1 ontwikkeling consumentenprijzen en cao-lonen in de periode 2010–2018

Opgave 5 Kan de rente nog lager?

Uit een weekblad, november 2013:

De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) voorspelt in een rapport voor Nederland en de eurozone in de komende jaren deflatie en een stagnerende economische ontwikkeling.

Een van de oorzaken van de stagnatie is een laag consumentenvertrouwen. De onderzoekers van de OESO hebben een model opgesteld waarin aan het consumentenvertrouwen een centrale rol is toebedeeld ter verklaring van economische groei (zie bron 1).

Gebruik bron 1.

1p 19 Welke economische factor kan er boven pijl 3 worden ingevuld?

- A import door Nederland
- B koopkracht van consumenten
- C werkloosheidspercentage

Gebruik bron 1.

1p 20 Leg uit hoe de overheidsbestedingen (pijl 2) van invloed zijn op het consumentenvertrouwen.

De president van de Europese Centrale Bank (ECB) reageert op het rapport van de OESO en beschrijft de gevolgen van het lage consumentenvertrouwen:

Het lage consumentenvertrouwen leidt tot ...(1)... bestedingen en ...(2)... besparingen door de consumenten. Producenten zullen daarop hun prijzen ...(3)... Vervolgens zullen de lonen, winsten en investeringen ...(4)... Consumenten zullen daarop hun bestedingen ...(5)... Daardoor stagneert de economische ontwikkeling.

2p 21 Maak van de bovenstaande reactie van de president van de ECB een economisch juiste redenering.

Kies uit:

- bij (1) lage/hoge
- bij (2) lage/hoge
- bij (3) verhogen/verlagen
- bij (4) dalen/stijgen
- bij (5) uitstellen/vervroegen

De president van de ECB kondigt een renteverlaging aan naar 0,25 procent om de deflatie in Europa tegen te gaan.

Als gevolg van de renteverlaging door de ECB verlagen de Nederlandse banken op hun beurt de rente voor hun klanten.

- 2p **22** Leg uit dat de renteverlaging door Nederlandse banken deflatie in Nederland kan tegengaan.

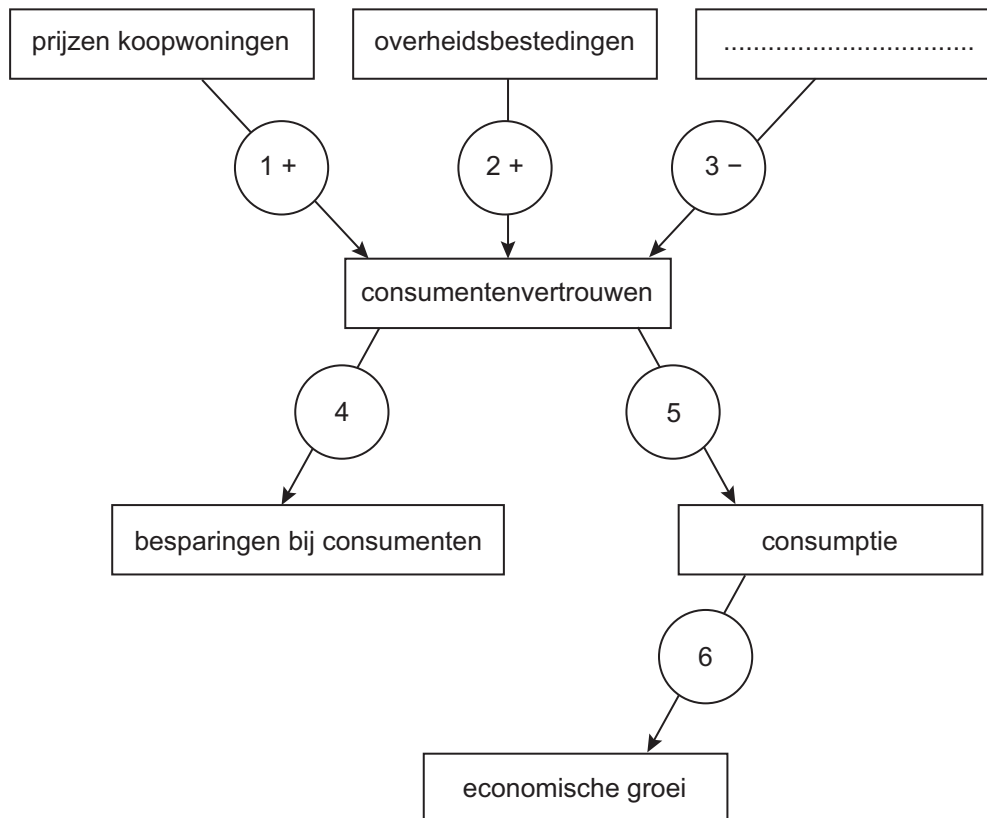
De renteverlaging door de ECB leidde op de valutamarkten tot een verandering van de wisselkoers van de euro in dollars. Deze wisselkoersverandering draagt ook bij aan het tegengaan van deflatie in de eurozone.

- 2p **23** Leidt een renteverlaging in de eurozone tot een daling of tot een stijging van de waarde van de euro in dollars? Leg je keuze uit.
- 2p **24** Leg uit dat deze koersverandering van de euro bijdraagt aan de economische groei in de eurozone.

Opgave 5 Kan de rente nog lager?

bron 1 een model ter verklaring van economische groei

(de genummerde pijlen geven oorzaak-gevolgrelaties weer; een – betekent een negatief verband, een + betekent een positief verband; bij pijl 4, 5 en 6 ontbreekt het teken).

Opgave 6 Repareer het dak wanneer de zon schijnt

Uit een tijdschrift, december 2018:

In het stabiliteitspact van de EMU zijn normen afgesproken voor het overheidstekort en de staatsschuld van de lidstaten. De ontwerpbegrotingen van de lidstaten worden ter beoordeling voorgelegd aan de Europese Commissie.

De afspraken met Italië zijn dat het overheidstekort in 2019 maximaal 1,6% van het bbp mag bedragen en dat de staatsschuldquote moet worden verlaagd. In 2018 is de Italiaanse staatsschuld 130% van het bbp.

De regering van Italië wil de overheidsuitgaven in 2019 met 35 miljard euro verhogen tot 820 miljard euro (zie bron 1). Het overheidstekort in 2019 wordt hierdoor hoger dan wat met de EMU was afgesproken.

De regering van Italië is niet van plan de begroting aan te passen en doet de volgende 3 beweringen:

- 1 Een hoger tekort op de begroting in 2019 zal leiden tot meer economische groei.
- 2 Hogere economische groei leidt in de toekomst tot een lager overheidstekort.
- 3 Hogere economische groei leidt op twee manieren tot een lagere staatsschuldquote.

Gebruik bron 1.

- 2p **25** Toon met een berekening aan dat het begrote overheidstekort van Italië in 2019 hoger is dan 1,6% van het bbp.
- 2p **26** Leg bewering 1 uit van de Italiaanse regering.
- 1p **27** Leg bewering 2 uit van de Italiaanse regering.
- 2p **28** Leg bewering 3 uit van de Italiaanse regering.

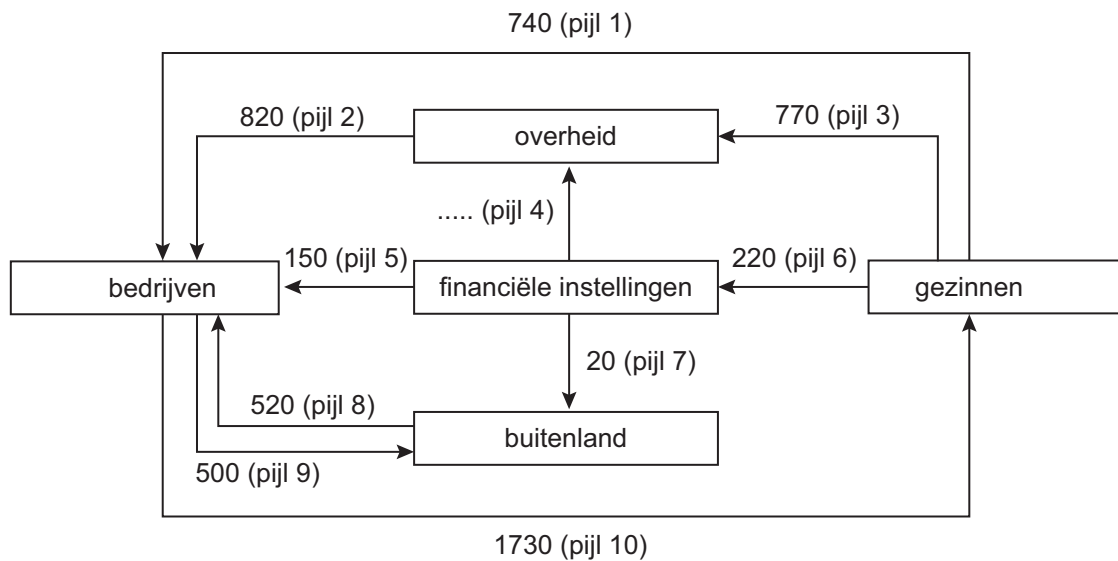
De Europese Commissie stuurt aan op handhaving van de afspraken van het stabiliteitspact. De Commissie kijkt ook naar de gevolgen van de hoge staatsschuld op de lange termijn. Bovendien is het niet nakomen van de afspraken over het overheidstekort ongunstig voor de kredietwaardigheid van Italië. De lage kredietwaardigheid zal tot uitdrukking komen in de ratings van Italiaanse staatsobligaties door kredietbeoordelaars. Op dit moment hebben deze obligaties nog een B-rating (zie bron 2).

Gebruik bron 2.

- 2p **29** Leg uit welk effect de lagere rating van kredietbeoordelaars zal hebben op de staatsschuld van de Italiaanse overheid.

Opgave 6 Repareer het dak wanneer de zon schijnt

bron 1 de geldkringloop op basis van de Italiaanse begroting voor 2019

Verwachtingen volgens Italië voor de economische kringloop van dit land in 2019 met daarin opgenomen de ontwerpbegroting 2019. De getallen zijn geldstromen in miljarden euro's.

bron 2 De rating van staatsobligaties door kredietbeoordelaars

Kredietbeoordelaars zoals Moody's en Standard & Poor's beoordelen de kredietwaardigheid van overheden die leningen aangaan met obligaties. De kredietbeoordelaars schatten in hoe groot het risico is dat deze overheden hun betalingsverplichtingen niet kunnen nakomen en geven vervolgens een rapportcijfer (beoordeling ofwel rating) voor de kredietwaardigheid van deze overheden. Deze rating is van belang voor beleggers in overheidsobligaties zoals pensioenfondsen en particulieren. Afhankelijk van de rating zullen beleggers tegen meer of minder strenge voorwaarden geld uitlenen aan deze overheid.

Rating en de betekenis:

A-rating	Obligaties van overheden met deze rating hebben de hoogste kwaliteit met minimaal risico voor beleggers. Deze overheden zullen altijd de verplichtingen van rentebetaling en aflossing nakomen.
B-rating	Beleggers in obligaties met deze rating lopen enig risico dat de overheid de verplichtingen van rentebetaling en aflossing niet volledig nakomt. Beleggen in deze obligaties is daarom enigszins speculatief (het kan goed aflopen, het kan slecht aflopen).
C-rating	Obligaties met deze rating kennen een groot risico dat de overheid niet kan voldoen aan de verplichtingen van rentebetaling en aflossing. Beleggen in deze obligaties is zeer speculatief.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.